

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:3. 2005

Tandläkarna, tandröten och den unga välfärdsstaten

Christer Lindblom, *I väntan på tandvård. Hur tandröten blev politik*, Diss, Institutionen för Tema, Linköping Studies in Arts and Science nr 288, Carlssons, Stockholm 2004. 250 s.

Christer Lindbloms avhandling, som lades fram vid institutionen för Tema i Linköping våren 2004, har titeln *I väntan på tandvård*. Den vackert formgivna bokens omslag pryds av en bild på unga patienter som väntar på att få komma in till skoltandläkaren, någon gång på 1920-talet. Man förväntar sig därför en skildring av tandvården i patientperspektiv, men så blir det inte riktigt. I stället bör man ta fasta på underrubriken *Hur tandröten blev politik* och tolka titeln som svenska folkets väntan på att riksdag och regering skulle uppmärksamma tandvärken som socialmedicinskt problem och integrera tandvården i folkhälsopolitiken.

Framför allt handlar dock boken om *tandläkarnas* väntan på – och kamp för – en säkrad position i det moderna samhällsbygget. Avhandlingen utgör ett typiskt exempel på professionshistoria och ställer frågor som: Varifrån härstammar tandläkaryrket? Hur gick professionaliseringen till? Vilka uteslutningsmetoder använde tandläkarna mot de icke-legitimerade yrkesutövarna? Hur sökte man politiskt erkännande?

Som modern professionshistorisk studie lyfter den också fram frågor kring mäns och kvinnors ställning inom utbildning och yrke. Tyngdpunkten ligger på den institutionella förändringen av tandläkaryrkets organisation och villkor i samhället, professionaliseringsprocessen, och de möjligheter som erbjöds tandläkarna genom politiska reformer. Däremot handlar avhandlingen i ringa grad om den inomvetenskapliga utvecklingen.

Varifrån kom yrket?

Att skriva en avhandling är att ingå i ett pågående vetenskapligt samtal. I ett sådant hör det till skyldigheterna att kommentera vad andra säger om det man behandlar. När det gäller tandläkarprofessionen i Sverige är det en ganska enkel uppgift eftersom få forskare skrivit om ämnet. Därför är det förvånande att avhandlingsförfattaren så litet diskuterar, och delvis misstolkar, de fynd som Klas Åmark gjort om tandläkaryrkets framväxt.¹

Denna lakun visar på något som tyvärr är en genomgående brist i avhandlingen, nämligen den svaga länken till redan etablerad forskning, inom och utom

1. Klas Åmark, "Öppna karteller och sociala inhägnader" i Staffan Selander (red.) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringens sociala grund*, Lund 1989, s 95.

Sverige. Den internationella forskningen avfärdas lättvindigt som i huvudsak teknikhistorisk, ett uttalande som är svårt att kontrollera, men som fått till resultat att ytterst litet icke-svensk litteratur kommer till användning i avhandlingen.² När det gäller den hittills publicerade svenska forskningen – som är mager – visar det sig att Lindblom ibland läst slarvigt och inte kramat stoffet på allt innehåll. En relevant avhandling utelämnas dessutom, vilket jag återkommer till.

Kunskapsformer och tandläkarkonst

Professionaliseringsteoretiker brukar hävda att den kunskap som en profession tillägnat sig inte på något kvalitativt sätt skiljer sig från den kunskap som finns inom de yrken som inte kallas professioner. Skillnaden mellan professionernas kunskap och till exempel hantverksyrkenas är i stället dess förhållande till samhällets maktbärande institutioner. Läkare, tandläkare, jurister och präster – klassiska professioner – får sin kunskapsbas godkänd och hallstämplad av statliga myndigheter och universitet. Detta behöver dock inte hindra att utövare utanför professionen också kan besitta goda kunskaper.

Denna distinktion hade behövts som en bakgrund till avhandlingens behandling av kvacksalverifrågan inom tandläkarprofessionen. Avhandlingens författare tycks nämligen förutsätta att de icke legitimerade tandläkarna var okvalificerade praktiker utan djupare kunskaper. Det är förbryllande eftersom mycket tyder på att de praktiska färdigheterna var helt avgörande för de legitimerade tandläkarnas yrkesutövning. Slumpvisa nedslag i medicinalstyrelsens arkiv och professionella tidskrifter visar att den praktiska kunskapen värderades mycket högt under 1800-talet och 1900-talets första år, medan de teoretiska kunskaperna knappt omnämns. Det var legio att tala om hos vilka mästare tandläkaren lärt sin konst.³ Vid en snabbgenomgång av material Lindblom inte använt hittade jag till exempel en tandläkare som var klar med studentexamen, praktiktjänstgöring och tandläkarexamen före 21-årsdagen. Han fick vänta på att bli myndig för att kunna utnämnas till tandläkare.⁴ Allt tyder på att den teoretiska delen av utbildningen var ganska summarisk, en situation som Lindblom inte kommenterar.

Då man inte får veta hur utbildningen var upplagd, och vilka kunskaper den förmedlade, kvarstår frågor obesvarade om tandläkarkunskapens karaktär under 1800-talets slut och 1900-talets början. Intrycket blir att uppnådd praktisk färdighet i tandutdragning, lagning av hål och framställande av proteser var det centrala, och att en gammal hantverkstradition länge levde kvar. Den räckte för att möta allmänhetens behov.

2. Enligt Libris finns det mångdubbelt mer internationell litteratur i ämnet att tillgå i Sverige än vad som utnyttjats i forskningsbakgrunden.

3. Se runor över avlidna tandläkare i *Odontologisk tidskrift* 1905 och 1906.

4. Medicinalstyrelsens arkiv, Tandvårdsbyråns arkiv D V:1 Matriklar över tandläkare och fältskärer 1897–1924, uppgift om Harald Georg Ramberg f 1879.

Några aktivister bland tandläkarna kämpade i början av 1900-talet för en akademisering av studierna och förlängning av studietiden från tre till sex år (s 82). Det förefaller emellertid som att man hade svårt att fylla terminerna med väsentligt innehåll så länge som den odontologiska vetenskapen låg i sin linda.

Kampen mot de icke-auktorerade tandläkarna

Den framskjutna roll den praktiska kunskapen hade i tandläkarnas självförståelse gör deras förhållande till de så kallade kvacksalvarna intrikat. Tandläkarna stred med diverse metoder mot de icke-legitimerade utövarna av tandläkarkonsten, även kallade "fuskare". De senare utgjorde länge en majoritet bland yrkesutövarna. År 1882 utförde Tandläkarsällskapet en inventering och fann 48 "kvacksalvare" mot rikets då 40 legitimerade tandläkare (s 55). På 1890-talet hade "kvacksalvarna" blivit ännu fler. Bland "kvacksalvarna" hade en knapp tredjedel tandläkarkandidatexamen eller var (eller hade varit) "verkstadsbiträden hos tandläkare". Hälften hade sin bakgrund i guldsmeds- eller fältskärsyrkena, vilket inte är konstigt då guldttänder och lösgarnityr av guld och emalj var efterfrågade produkter, och fältskärerna var utbildade i viss tandvård. Fältskärer hade examen och legitimation från Medicinalstyrelsen fram till 1898 och utövade in på 1900-talet sitt yrke, ofta anlitade "för det billiga arfvodets skull" i stället för läkare och tandläkare.⁵ Avhandlingen bekräftar att det var "det mindre bemedlade klientelet" som köpte sin tandvård av icke-legitimerade tandläkare och att denna ordning bestod långt in på 1900-talet (s 58). Dessa yrkeskvinnor (kvinnliga fältskärer förekom från 1864) och yrkesmän hade statligt tillstånd att göra vad de gjorde. Ändå kallas de i avhandlingen för kvacksalvare. Samtidigt lyfter inte avhandlingsförfattaren fram något enda exempel på att "kvacksalvare" gjorde sämre arbeten än tandläkare.

Det tycks som om de utpekade "kvacksalvarna" avhjälpte människors tandvård, till ett acceptabelt pris. Därför stöter det mig att avhandlingsförfattaren använder de nedsättande beteckningarna *kvacksalvare* och *fuskare* utan citattecken. Även läkare, som hade laglig rätt att utöva tandvård, betecknas i avhandlingen helt sonika som kvacksalvare (s 55).

Genom att källmaterial som har proveniens inom tandläkarprofessionen överväger så kraftigt i avhandlingen, och inga rättsfall redovisas där "kvacksalvare" fått försvara sin rätt, saknar de icke legitimerade tandläkarna eller deras patienter talan i avhandlingen. Det blir tandläkarprofessionens världsbild som reproduceras, utan den kritiska distans och analys som en vetenskaplig undersökning bör ha. Här finns möjlighet till kompletterande undersökningar av rättsfall där utbildade tandläkare dömdes till mycket höga böter, angivna av "tjallare" som fick en del av bötesbeloppet som vederlag för sin upplysning. Ett angiverisystem fanns alltså, exceptionellt nog, etablerat på tandvårdens område.

5. *Nordisk familjebok*, 2 uppl, uppslagsord fältskär.

Tandläkarnas professionalisering i förhållande till andra grupper

Avhandlingen ger en fyllig bild av relationen till läkarkåren – ett förhållande som var mycket komplext. Tandläkarkåren önskade sig autonomi och frigörelse från läkarnas dominans och förmynderi inom Karolinska institutet, samtidigt som den behövde läkarnas stöd i olika sammanhang. Det gällde hela tiden att inte reta stötrebror utan utveckla sin självständighet i skuggan av läkarkåren. I det här sammanhanget utför Lindblom en pionjärgärning genom att röja en del av medicinarnas professionella strategier gentemot en annan högutbildad grupp, och bidrar till kunskapen om den svenska läkarkårens professionalisering – ett ämne vi fortfarande vet förvånansvärt litet om.

Tekniken och professionaliseringen

Ett av de "spår" som avhandlingen lovar att följa är det vetenskapliga. Här är det huvudsakligen en vetenskapshistorisk aspekt som undersöks, nämligen synen på tandrötens samband med övrig sjukdom. Framstående odontologer hyste i början av förra seklet uppfattningen att karies kunde orsaka sjukdomar i leder, njurar och hjärtmuskel samt även andra kroppsorgan. Bakteriologin fick sin egen tillämpning i munhålan med *fokalinfektionsläran* enligt vilken "lokala infektionshärdar i kroppen, främst i tänder och tonsiller, var roten till allvarliga allmänsjukdomar och livshotande infektioner". (s 113) Denna uppfattning var guld värd som argument för en utbyggd tandvård, finansierad av allmänna medel, och gav tandläkare garanterad sysselsättning. Det är därför motiverat att författaren lyfter fram hur vetenskapen såg på karies under den tid som behandlas.

Däremot svävar läsaren även efter läsningen i okunnighet om många andra aspekter på den vetenskapliga utvecklingen. Bedövning nämns i förbifarten, utan att man får reda på hur den utfördes och när den användes. Och lagningen av tänder – hur gick den egentligen till? Andra teknikhistoriska frågor lämnas också obesvarade, till exempel tandläkarborrens utveckling och elektrifiering som bör ha haft betydelse för tandläkarnas konkurrenskraft gentemot fältskärer och andra mer gammaldags hantverkare.

"Dentiststriden"

I vissa länder har det funnits två slags tandläkare, där den ena gruppen assisterat den andra, mer kvalificerade. En sådan tudelning av professionen hade kunnat utvecklas även i Sverige. Ett förslag framlades 1919 av en av Karolinska institutets professorer att snabbutbilda "dentister" som skulle utföra enklare uppgifter inom tandvården, och avlasta de fåtaliga tandläkarna som då skulle få mer övervakande och arbetsledande uppgifter. Motivet var att öka tillgängligheten till tandvård bland samhällets ekonomiskt svaga grupper, inte minst barnen. Två tredjedelar av befolkningen kunde aldrig kosta på sig tandläkarbesök. En orsak var att tandläkarna hade drivit upp arvodena till den grad att även unga tandläkare "kunna

räkna på en inkomst lika med ett stadsråds”, om man får tro pediatrikprofessorn Isak Jundell (s 151). Jundell associerade säkert till arbetsfördelningen mellan läkare och sjuksköterskor och föreslog att dentister kunde rekryteras bland 20–35-åriga kvinnor och erbjudas ett års utbildning. De skulle utföra ”mekaniskt-tekniska uppgifter” som ”tandutdragningar, plomberingar och tändernas rengöring” (s 151). Även en lärare på tandläkarinstitutet lade fram förslag om en lägre rangens tandläkare, som bara skulle ägna sig åt tandfyllning.

Förslagen om en diversifiering av tandläkaryrket efter kvalifikation väckte motstånd hos majoriteten av tandläkarna. Tandteknikerna däremot ”vädrade morgonluft” och hoppades på att få överta en del av tandläkarnas uppgifter (s 160f). Den föreslagna delningen i två yrken kom på skam. I praktiken utförde emellertid många tandtekniker tandläkararbete, utan formellt tillstånd, med risk att bli straffade och mot lägre arvoden än tandläkarna.

Enligt min mening är kapitlet om dentiststriden ett av de mest intressanta i avhandlingen, och faller väl in i professionaliseringstemat.

Kvinnors och mäns möjligheter i utbildning och yrkesliv

Kvinnliga dentister med kort utbildning blev alltså aldrig verklighet i Sverige. Det innebar dock inte att tandläkarkåren präglades av jämställdhet. Enstaka kvinnliga privatpraktiker fanns, men sammantaget tjänade kvinnliga tandläkare bara hälften mot sina manliga kolleger. Som de många bilderna i avhandlingen visar ”bemännades” skolornas tandklinik med kvinnliga tandläkare. Det tycks också ha funnits en utbredd misogyni inom tandläkarkåren, i odontologiska föreningen och tandläkarsällskapet. För att bekämpa den bildades 1916 Kvinnliga tandläkarklubben.

Tyvärr undersöker inte Lindblom orsaken till de stora löneskillnaderna mellan könen, kvinnodominansen i offentlig lågstatussektor eller varför kvinnliga tandläkare inte kunde ta fantasiarvoden som männen. De intressanta empiriska fynd som Lindblom gör hade blivit ännu intressantare om de relaterats till den professionshistoriska forskning som gjorts med genusperspektiv.⁶

Förvånansvärt är att författaren glömt bort en avhandling som lades fram på samma universitet där Lindblom disputerade och som heter *Kvinnor i tandvården. En undersökning av den svenska tandvårdens institutionalisering och arbetsdelning*.⁷ Författaren, Gunilla Thurffjell, gör där en analys av genusarbetsdelningen inom tandvården (samtliga ingående yrken vid 1900-talets slut) som hon menar har historiska rötter. Hon anser att striden med tandteknikerna hade en ut-

6. Lindblom berättar själv i forskningsöversikten om studier som gjorts av den norska utvecklingen jämfört med den brittiska, och en studie av Ontario.

7. Gunilla Thurffjell, *Kvinnor i tandvården: En undersökning av den svenska tandvårdens institutionalisering och arbetsdelning*, Diss., Linköping Studies in Management and Economics No. 5, Linköpings universitet 1983.

talad könsaspekt då många av dessa var kvinnor.⁸ När det gäller könsarbetsdelningen inom tandläkaryrket skriver Thurffjell tidstypiskt (avhandlingen publicerades för mer än 20 år sedan, före genusteorierna) så här:

I männens och kvinnornas intresse har legat att kvinnorna förenar yrkesliv och familjeliv. Detta intresse i kombination med professionens intresse att bedriva subventionerad barn- och ungdomstandvård har lett till en uppdelning av manliga och kvinnliga tandläkare. Männerna dominerar som företagare medan kvinnorna företrädesvis är offentligt anställda.⁹

Här har vi alltså uttalade slutsatser om förhållanden som blir uppenbara i Lindbloms avhandling men förbigås där. Är det inte märkligt att den enda tidigare svenska avhandling som innehåller en historisk studie om tandläkarprofessionen lämnas okommenterad?

Politisk lobbyverksamhet

Jag har väntat med att kommentera de starkaste avsnitten till sist, eftersom de utgör avhandlingens senare hälft. De kapitel jag främst tänker på heter "Den offentliga munhygien" och "Tandröten som socialpolitik". Här handlar det om tandläkarnas interaktion med politiska institutioner. Lindblom ger en detaljerad och som det verkar skarpsinnig beskrivning av hur tandläkarkåren gick till väga för att navigera i förhållande till två andra professionella grupper med egna ambitioner (läkare och tandtekniker) och samtidigt få maximalt stöd av statsmakterna. Han stödjer sig i dessa kapitel på en stadiemodell som utvecklats av Sven-Åke Lindgren och som beskriver processen när ett samhällsproblem etableras offentligt. Lindblom citerar Lindgren som hävdar:

Det är etableringen på den politiska nivån som utgör den verkliga prövenstenen för varje fråga som lanseras som ett socialt problem. Har det väl inrättats på denna nivå kommer det sannolikt att bli föremål för långvarig uppmärksamhet.¹⁰

I väntan på tandvård behandlar hur tandvården görs till ett socialt problem och en politisk fråga. Här använde tandläkarkåren under 1900-talets första decennier samma metoder som lobbyister idag. Personlig påverkan av inflytelserika perso-

8. Thurffjell hävdar till och med att tandtekniker ursprungligen var ett kvinnligt yrke, vilket hon dock inte belägger. Thurffjell 1983, s 80.

9. Thurffjell 1983, s 76.

10. Sven-Åke Lindgren, "Omättligheten som samhällsfara", i Sven E Olsson & Göran Therborn (red), *Vision möter verklighet. Om social styrning och faktisk samhällsutveckling*, Stockholm 1991, s 39, citerat i Lindblom s 20.

ner i ämbetsverk och riksdag förekom, liksom opinionsbildning och "folkupplysning" utanför politikens egna rum. Avhandlingsförfattaren menar här att "organisationerna och enskilda tandläkare haft ett stort inflytande på flera viktiga beslut" (s 202). Tandläkarnas ihärdighet på olika arenor fick till effekt att tandvård organiserades och finansierades av offentliga organ, först för fattiga, skolbarn och militärer. Längre förblev dock professionell tandvård en urban företeelse, och troligen fick organiserad tandvård på landsbygden genomslag först under efterkrigstiden. Om det finns dock ingen forskning.

Sammanfattande kommentar

Avhandlingen fyller ett tomrum i Sverige där ingen monografi över tandläkaryrkets historia tidigare publicerats. Den utreder väl hur tandläkarprofessionen tillsammans med politiker på olika nivåer initierade, förankrade och drev fram beslut om offentligt finansierad tandvård för särskilda grupper: skolbarn, militärer och fattiga. Avhandlingen utreder mindre väl hur tandvårdsbehoven tillfredsställdes hos de delar av befolkningen som inte utgjorde målgrupper för riktade tandvårdsinsatser. Detta avspeglar ett generellt problem med avhandlingen, nämligen att den huvudsakligen anlägger tandläkarprofessionens perspektiv på frågor som borde få en mer allsidig belysning. Det gäller till exempel frågan om tandvård som utövades av icke-legitimerade tandläkare och som i avhandlingen, enligt min mening, får en orättvis behandling och betecknas med det pejorativa "kvacksalvare" eller "fuskare".

En allsidigare belysning hade också varit önskvärd när det gäller de höga marknadspriserna på tandvård och statsmaktens vägran att öka utbudet av tandvård genom anställande av assistenter med kortare utbildning. Jag blir inte övertygad om att den väg som valdes – högutbildade tandläkare utan utbildade assistenter – var den enda möjligheten för att bevara tandläkarnas professionella monopol och privilegier. Sjuk- och hälsovårdens utveckling visar på motsatsen, med sin majoritet av underställd personal som inte hotat läkarkårens suveränitet.

Här hade en mera aktiv användning av de teoretiska verktyg som professionaliseringsteori erbjuder gjort det möjligt att tränga bakom tandläkarorganisationernas och fackpressens värderande och självklart vinklade beskrivning av verkligheten. Ett ibland anlagt underifrånperspektiv, ur patienternas synvinkel, eller ett sidoperspektiv, från de icke-legitimerade tandhantverkarnas sida, hade lyft fram och satt ljuset på konflikter kring tandvården som avhandlingen nu endast låter ana.

Könsarbetsdelningen inom tandläkarprofessionen, där bland annat de många talande bilderna berättar om kvinnors sysselsättning i skoltandvård, är också ett ämne som borde analyserats i avhandlingen – och där kopplingar tycks finnas till den så kallade dentiststriden. Här, liksom i professionaliseringsdiskussionen, föreligger vetenskapliga studier av svenska förhållanden som ej utnyttjats.

Detta säger jag trots att skildringen av hur tandhälsan definieras och får en ställning som ett erkänt samhällsproblem är fyllig och intressant. Kapitlet om hur tandläkare och deras organisationer påverkade politikerna och riksdagen öppnar ögonen för en lobbyverksamhet som har allmängiltigt intresse. Sven-Åke Lindgrens teori om hur ett samhällsproblem etableras och erkänns på politisk nivå fungerar bra som strukturerande princip i detta sammanhang.

I det material som finns bevarat i arkiven finns källor till ett djupare studium av yrkets härkomst och utveckling på den lokala nivån, och relationen mellan centrala myndigheter och enskilda utövare. Där finns också mycket mer att hämta om interaktionen mellan tandläkare och patienter, och hur människor i olika åldrar och samhällsklasser mottog budskapet om tandhygien.

*Lisa Öberg**

* Fakultetsopponent